

DOKUMENT I POLITIKAVE PUBLIKE ANALIZË E LEGJISLACIONIT KOMBËTAR NË RAPORT ME STANDARDET EVROPIANE PËR MBROJTJEN NGA DHUNA DIGJITALE ME BAZË GJINORE

Përmbajtja

Përmbledhje ekzekutive	3
1. Hyrje.....	4
1.1. Terminologjia.....	5
2. Metodologjia.....	5
3. Aktet ndërkombëtare që vendosin bazat për rregullimin e parandalimit dhe mbrojtjes nga dhuna me bazë gjinore ndaj grave në nivel kombëtar	6
3.1. Konventa për eliminimin e të gjitha formave të diskriminimit ndaj grave (CEDAW).....	6
3.2. Konventa e Këshillit të Evropës për parandalimin dhe luftimin e dhunës ndaj grave dhe dhunës në familje (Konventa e Stambollit).....	7
4. Korniza ligjore kombëtare për parandalimin dhe mbrojtjen nga dhuna me bazë gjinore	8
4.2. Ligji për parandalimin dhe mbrojtjen nga dhuna ndaj grave dhe dhuna në familje.....	9
4.2. Kodi Penal.....	10
4.3. Ligji për ndihmë juridike falas	11
4.4. Bartësit e të drejtave dhe detyrimeve.....	11
5. Shqyrtim i harmonizimit me aktet e BE-së që rregullojnë veprimin në rastet e dhunës digjitale me bazë gjinore.....	12
6. Përmbledhje e zbrazëtirave të identifikuara ligjore dhe institucionale.....	17
6.1. Mungesa e rregullimit gjithëpërfshirës të dhunës digjitale me bazë gjinore	17
6.2. Fushëveprimi i kufizuar material i formave digjitale të dhunës.....	18
6.3. Operacionalizimi i pamjaftueshëm i masave mbrojtëse në kontekstin digjital	18
6.4. Mungesa e udhëzimeve të qarta procedurale dhe institucionale	18
6.5. Lidhja e kufizuar ndërmjet sistemit të sanksionimit dhe sistemit të mbrojtjes në rastet e dhunës digjitale me bazë gjinore.....	18
7. Përfundime	19
8. Rekomandime	19

Ky dokument është përgatitur me ndihmën financiare të Bashkimit Evropian. Përmbajtja e këtij dokumenti është përgjegjësi e vetme e Iniciativës për Perspektivë Evropiane / Gratë e reja kundër dhunës në online] dhe nuk i pasqyron domosdoshmërisht pikëpamjet e Bashkimit Evropian. Bashkimi Evropian nuk është përgjegjës për asnjë përdorim të informacionit që është i përfshirë këtu.

Përmbledhje ekzekutive

Dhuna digjitale me bazë gjinore përbën një manifestim gjithnjë e më të theksuar të dhunës ndaj grave dhe vajzave, e cila kryhet, vazhdon ose përforcohet përmes përdorimit të teknologjive të informacionit dhe komunikimit. Ndonëse nuk bëhet fjalë për një lloj të ri të dhunës me bazë gjinore, mjedisi digjital mundëson një dinamikë të ndryshme të ushtrimit të saj, ekspozim më të madh të viktimave dhe pasoja më afatgjata, gjë që imponon nevojën për një përgjigje të përshtatur ligjore dhe institucionale.

Ky dokument i politikave publike analizon kuadrin ekzistues ligjor dhe institucional në Republikën e Maqedonisë së Veriut në lidhje me dhunën digjitale me bazë gjinore, duke përdorur Direktivën (BE) 2024/1385 për luftimin e dhunës ndaj grave dhe dhunës në familje si kuadër kryesor referues për vlerësimin e harmonizimit. Instrumentet e tjera relevante ndërkombëtare, përfshirë Konventën e Këshillit të Evropës për parandalimin dhe luftimin e dhunës ndaj grave dhe dhunës në familje (Konventa e Stambollit) dhe Rekomandimin e Përgjithshëm nr. 1 (2021) të GREVIO-s për dimensionin digjital të dhunës ndaj grave, përdoren si mbështetje horizontale për interpretimin dhe qartësimin e dimensionit gjinor dhe digjital të dhunës.

Analiza tregon se legjislacioni kombëtar përmban mekanizma të caktuar penalo-juridikë dhe mbrojtës, të cilët mund të zbatohen edhe në rastet e dhunës digjitale me bazë gjinore, veçanërisht përmes dispozitave që lidhen me përndjekjen, cenimin e sigurisë dhe gjuhën e urrejtjes, si dhe përmes masave të parashikuara në Ligjin për parandalimin dhe mbrojtjen nga dhuna ndaj grave dhe dhuna në familje. Megjithatë, këto zgjidhje nuk sigurojnë trajtim të qartë dhe sistematik të dhunës digjitale me bazë gjinore dhe as nuk marrin në konsideratë në mënyrë të qëndrueshme aspektin gjinor, cenueshmërinë specifike të viktimave dhe pasojat kumulative të dhunës së ushtruar në mjedisin digjital dhe publik.

Shembulli i “Dhomës Publike”¹ tregon se vetëm ekzistenca e veprave penale nuk është e mjaftueshme nëse kuadri ligjor nuk e njeh natyrën e dhunës digjitale si dhunë grupore, publike dhe të përsëritur, si dhe nëse nuk merr parasysh cenueshmërinë e viktimave, dimensionin gjinor të sulmeve dhe pasojat e tyre psikosociale. Në kohën e vendimmarrjes, kualifikimi juridik ishte i kufizuar në veprime të veçanta penale, pa mundësi për të vlerësuar në mënyrë të plotë dëmin dhe pa mekanizmat e duhur proceduralë dhe mbrojtës, të cilët më vonë u përcaktuan si standard evropian.

Bazuar në analizën e kryer, dokumenti propozon një sërë rekomandimesh për përmirësimin e kuadrit kombëtar, me qëllim harmonizimin e tij me Direktivën (BE) 2024/1385. Rekomandimet përqendrohen në qartësimin dhe plotësimin e mbrojtjes penalo-juridike, përfshirjen e dimensionit digjital në sistemin e mbrojtjes së viktimave, përmirësimin e mekanizmave proceduralë dhe të qasjes në drejtësi, si dhe forcimin e koordinimit institucional dhe të parandalimit.

Qëllimi i këtij dokumenti është të kontribuojë në zhvillimin e një përgjigjeje më të qartë, të ndjeshme ndaj aspektit gjinor dhe praktikisht të zbatueshme ndaj dhunës digjitale me bazë

¹ Për më shumë hollësi rreth rastit “Dhoma Publike”, shihni faqen 14 të këtij dokumenti.

gjinore në Republikën e Maqedonisë së Veriut, në përputhje me detyrimet që burojnë nga e drejta e Bashkimit Evropian.

1. Hyrje

Dhuna digjitale me bazë gjinore përbën një dukuri gjithnjë e më të shpeshtë në shoqërinë bashkëkohore, me pasoja serioze për sigurinë, dinjitetin dhe shëndetin mendor të grave dhe vajzave. Ky fenomen përfshin të gjitha format e ngacmimit, kërcënimit, shantazhit, keqtrajtimit ose shpërndarjes së paautorizuar të përmbajtjeve, të kryera përmes teknologjive të informacionit dhe komunikimit, të cilat më së shpeshti i shënjestrojnë në mënyrë joproporcionale gratë dhe vajzat për shkak të seksit ose gjinisë së tyre.²

Republika e Maqedonisë së Veriut, duke ndjekur trendet globale dhe standardet ndërkombëtare, e njeh nevojën për një përgjigje të përforcuar institucionale për parandalimin dhe mbrojtjen nga dhuna me bazë gjinore. Në vitin 2021 u miratua Ligji për parandalimin dhe mbrojtjen nga dhuna ndaj grave dhe dhuna në familje, i cili e njeh ngacmimin seksual në internet si një lloj të veçantë të dhunës me bazë gjinore. Ndër parimet mbi të cilat mbështetet ligji është parashikuar edhe parimi i kujdesit të duhur nga institucionet për parandalimin, mbrojtjen, hetimin dhe sanksionimin e të gjitha formave të dhunës ndaj grave³. Megjithatë, zhvillimi i shpejtë i teknologjisë krijon vazhdimisht mundësi të reja për keqpërdorim, të cilat nuk janë parashikuar plotësisht në ligjet ekzistuese.

Gjatë viteve të fundit, Bashkimi Evropian ka ndërmarrë hapa konkretë për adresimin e këtyre zbrazëtirave. Në vitin 2021, Parlamenti Evropian miratoi një Rezolutë, përmes së cilës kërkoi që dhuna me bazë gjinore, përfshirë edhe dhunën kibernetike, të shpallet si një fushë e re e kriminalitetit në nivel të BE-së, në përputhje me nenin 83(1) të Traktatit për Funksionimin e Bashkimit Evropian⁴. Kjo rezultoi në ndërmarrjen e masave legislative në nivel të Bashkimit për harmonizimin e përkufizimeve dhe sanksioneve. Në maj të vitit 2024 u miratua Direktiva e parë gjithëpërfshirëse (BE) 2024/1385 për luftimin e dhunës ndaj grave dhe dhunës në familje,⁵ e cila përfshin në mënyrë të veçantë edhe format digjitale të dhunës me bazë gjinore. Kjo Direktivë përcakton standarde minimale për trajtimin si vepra penale të veprimeve të tilla si ngacmimi në internet, përndjekja përmes internetit, shpërndarja e paautorizuar e imazheve intime, ngacmimi seksual digjital ("cyber flashing"), si dhe nxitja e dhunës ose urrejtjes në internet në bazë të seksit ose gjinisë.

²Shih: UN Women, Online and ICT-facilitated violence against women and girls, 2022; UNDP, Analizë e legjislacionit që lidhet me dhunën me bazë gjinore të mundësuar nga teknologjia, 2024; Direktiva (BE) 2024/1385 e Parlamentit Evropian dhe e Këshillit për luftimin e dhunës ndaj grave dhe dhunës në familje, me të cilën format digjitale të dhunës me bazë gjinore njihen si objekt i veçantë i rregullimit, duke pasur parasysh ndikimin e tyre joproporcional ndaj grave dhe vajzave.

³Ligji për parandalimin dhe mbrojtjen nga dhuna ndaj grave dhe dhuna në familje, "Gazeta Zyrtare e Republikës së Maqedonisë së Veriut" nr. 24/21 dhe 39/25.

⁴Parlamenti Evropian, Rezoluta e 14 dhjetorit 2021 me rekomandime për Komisionin mbi luftimin e dhunës me bazë gjinore: një fushë e re e kriminalitetit në nivel të BE-së (2021/2035(INL)), përmes së cilës bëhet thirrje për përfshirjen e dhunës me bazë gjinore, duke përfshirë edhe dhunën kibernetike, në listën e fushave të kriminalitetit të përcaktuara në nenin 83, paragrafi 1, të Traktatit për Funksionimin e Bashkimit Evropian.

⁵Direktiva (BE) 2024/1385 e Parlamentit Evropian dhe e Këshillit e 14 majit 2024 për luftën kundër dhunës ndaj grave dhe dhunës në familje, Gazeta Zyrtare e Bashkimit Evropian L 2024/1385.

Është veçanërisht e rëndësishme të theksohet se dhuna digjitale me bazë gjinore përbën një mënyrë të ndryshme të ushtrimit, manifestimit, vazhdimit ose intensifikimit të formave tashmë ekzistuese të dhunës me bazë gjinore dhe dhunës ndaj grave.⁶ Kjo theksohet me qëllim që të parandalohet reduktimi i veprave të tilla vetëm në krim kibernetik ose në vepra penale të ndërmjetësuar nga teknologjia, pa e njohur dimensionin e tyre gjinor.

Duke pasur parasysh përpjekjet e shtetit për harmonizimin me të drejtën e Bashkimit Evropian në kuadër të procesit të anëtarësimit, si dhe angazhimin kombëtar për zbatimin e plotë të Konventës së Stambollit, përmes këtij dokumenti ofrojmë një analizë të kuadrit ekzistues ligjor dhe institucional kombëtar dhe një vlerësim të shkallës së harmonizimit të tij me standardet e reja evropiane. Prandaj, qëllimi i këtij dokumenti të politikave publike është që, përmes një qasjeje gjithëpërfshirëse dhe të argumentuar, të identifikojë zbrazëtitat kryesore rregullatore dhe sfidat në sistemin e mbrojtjes nga dhuna digjitale me bazë gjinore, si dhe të ofrojë rekomandime konkrete për tejkalimin e tyre.

1.1. Terminologjia

Megjithëse Direktiva (BE) 2024/1385 nuk përcakton një term të vetëm të përgjithshëm, ajo e njeh qartë dhunën me bazë gjinore të ushtruar përmes përdorimit të teknologjive të informacionit dhe komunikimit, duke rregulluar vepra konkrete penale, si ngacmimi në internet, përndjekja dhe shpërndarja e paautorizuar e përmbajtjeve intime. Një qasje e ngjashme është e pranishme edhe në legjislacionin kombëtar, ku dimensionin digjital i dhunës me bazë gjinore rregullohet përmes veprave të veçanta penale dhe masave mbrojtëse, pa përdorur një term të vetëm të përgjithshëm. Nga ana tjetër, UN Women, përmes dokumenteve strategjike dhe të ekspertizës, përdor termin „dhunë ndaj grave dhe vajzave e mundësuar nga teknologjia“, duke theksuar se përdorimi i teknologjive nuk krijon forma të reja të dhunës, por i intensifikon format ekzistuese të dhunës me bazë gjinore. Ndërkohë, GREVIO thekson se dimensionin digjital duhet të përfshihet në mënyrë sistematike në parandalimin, mbrojtjen dhe qasjen në drejtësi, në përputhje me Konventën e Stambollit.

E gjithë kjo tregon se, megjithëse kuadrot ligjore e njohin dhe e rregullojnë dhunën në hapësirën digjitale, ato e bëjnë këtë përmes qasjeve të ndryshme dhe pa një terminologji të përbashkët. Për këtë arsye, në këtë dokument përdoret termi „dhunë digjitale me bazë gjinore“ si një term i përbashkët analitik për ndërlidhjen e qasjeve normative evropiane, kombëtare dhe ndërkombëtare. Ky term mundëson harmonizim terminologjik dhe përbën bazë për politika dhe rekomandime të mëtejshme që synojnë një përgjigje më efektive institucionale. Ndërkaq, gjatë analizimit të akteve do të përdoret terminologjia që përdor secili akt në mënyrë individuale.

2. Metodologjia

Ky dokument i politikave publike bazohet në analizën e kuadrit ekzistues ligjor dhe institucional kombëtar, si dhe në një shqyrtim krahasues të kuadrit përkatës ligjor të Bashkimit Evropian në fushën e dhunës digjitale me bazë gjinore.

⁶ Në përputhje me Rekomandimin nr. 1 të GREVIO-s (2021), i disponueshëm në: <https://rm.coe.int/grevio-rec-no-on-digital-violence-against-women/1680a49147>

Duke pasur parasysh detyrimet që shteti ka në bazë të konventave të ratifikuara ndërkombëtare, analiza përfshin edhe Konventën e Këshillit të Evropës për parandalimin dhe luftimin e dhunës ndaj grave dhe dhunës në familje (në tekstin e mëtejshëm: Konventa e Stambollit) dhe Konventën për eliminimin e të gjitha formave të diskriminimit ndaj grave (në tekstin e mëtejshëm: CEDAW), si kuadër ligjërësht detyrues për Republikën e Maqedonisë së Veriut. Kjo bëhet me qëllim të vlerësimit të shkallës së zbatimit të tyre në legjislacionin kombëtar dhe në praktikën institucionale, si dhe të identifikimit të zbrazëtirave normative dhe institucionale.

Është realizuar një analizë e legjislacionit kombëtar, i cili duhet të sigurojë zbatimin e detyrimeve të shtetit në përputhje me Konventën e Stambollit dhe CEDAW-n. Në mënyrë të veçantë janë analizuar Ligji për parandalimin dhe mbrojtjen nga dhuna ndaj grave dhe dhuna në familje, si dhe dispozitat përkatëse të Kodit Penal dhe Ligjit për ndihmë juridike falas, me fokus në zbatueshmërinë e tyre në kontekstin e dhunës digjitale me bazë gjinore.

Paralelisht, është realizuar një shqyrtim krahasues i kuadrit ligjor evropian, me fokus në Rezolutën e Parlamentit Evropian të 14 dhjetorit 2021 për kriminalizimin e dhunës me bazë gjinore dhe në Direktivën (BE) 2024/1385 për luftimin e dhunës ndaj grave dhe dhunës në familje, duke përfshirë edhe format digjitale të dhunës. Ky shqyrtim shërben si bazë për përcaktimin e detyrimeve që burojnë nga e drejta e Bashkimit Evropian dhe për krahasimin e tyre me kuadrin ekzistues rregullator kombëtar.

3. Aktet ndërkombëtare që vendosin bazat për rregullimin e parandalimit dhe mbrojtjes nga dhuna me bazë gjinore ndaj grave në nivel kombëtar

3.1. Konventa për eliminimin e të gjitha formave të diskriminimit ndaj grave (CEDAW)

Konventa për eliminimin e të gjitha formave të diskriminimit ndaj grave (CEDAW)⁷ përbën një instrument themelor ndërkombëtar në fushën e mbrojtjes së të drejtave të grave dhe përcakton detyrimin e shteteve për të ndërmarrë masa të përshtatshme për parandalimin dhe eliminimin e diskriminimit ndaj grave në të gjitha sferat e jetës shoqërore. Megjithatë teksti i Konventës nuk e përdor në mënyrë të drejtpërdrejtë termin “dhunë ndaj grave”, logjika e saj normative vendos bazën për njohjen e mëtejshme të dhunës si një formë diskriminimi.

Ky interpretim është zhvilluar qartë përmes praktikës së Komitetit për Eliminimin e Diskriminimit ndaj Grave, veçanërisht përmes Rekomandimit të Përgjithshëm nr. 19 dhe, më vonë, Rekomandimit të Përgjithshëm nr. 35⁸, me të cilin është përditësuar dhe zgjeruar qasja e mëparshme. Në këto rekomandime të përgjithshme, Komiteti përcakton se dhuna me bazë gjinore ndaj grave përbën një formë diskriminimi në kuptim të nenit 1 të Konventës, pasi ajo

⁷Konventa për eliminimin e të gjitha formave të diskriminimit ndaj grave (CEDAW), e miratuar me Rezolutën 34/180 të Asamblesë së Përgjithshme të Kombeve të Bashkuara, më 18 dhjetor 1979.

⁸Rekomandimi i Përgjithshëm Nr. 35 është i disponueshëm në: <https://docs.un.org/en/CEDAW/C/GC/35>

cenon seriozisht aftësinë e grave për të gëzuar të drejtat e njeriut dhe liritë themelore në mënyrë të barabartë me burrat.

Rekomandimi i Përgjithshëm nr. 35 e përforcon më tej këtë qasje, duke theksuar se detyrimet e shteteve nuk kufizohen vetëm në format tradicionale ose “klasike” të dhunës, por shtrihen edhe mbi format e reja, në zhvillim dhe transnacionale të dhunës me bazë gjinore. Në këtë kontekst, Komiteti thekson shprehimisht se dhuna me bazë gjinore mund të ushtrohet edhe përmes teknologjive bashkëkohore dhe mjeteve digjitale ⁹, duke përfshirë ngacmimin në internet, kërcënimet, përndjekjen dhe keqpërdorimin e të dhënave personale, si dhe se shtetet kanë detyrimin të sigurojnë mbrojtje të përshtatshme ligjore dhe institucionale edhe në raste të tilla.

Prandaj, megjithëse CEDAW nuk përcakton një kuadër të hollësishëm për njohjen dhe trajtimin e formave të veçanta të dhunës, përmes rekomandimeve të përgjithshme, veçanërisht Rekomandimit të Përgjithshëm nr. 35, ajo siguron një bazë thelbësore për rregullimin e dhunës me bazë gjinore në legjislacionin kombëtar, duke përfshirë edhe format dhe mënyrat digjitale në të cilat ajo shfaqet.

3.2. Konventa e Këshillit të Evropës për parandalimin dhe luftimin e dhunës ndaj grave dhe dhunës në familje (Konventa e Stambollit)

Konventa e Këshillit të Evropës për parandalimin dhe luftimin e dhunës ndaj grave dhe dhunës në familje (në tekstin e mëtejshëm: Konventa e Stambollit) ¹⁰, përbën instrumentin e parë ndërkombëtar ligjor të detyrueshëm që përcakton një kuadër gjithëpërfshirës dhe të integruar për parandalimin, mbrojtjen dhe sanksionimin e dhunës ndaj grave. Konventa e trajton dhunën ndaj grave si një formë të diskriminimit me bazë gjinore dhe si shkelje të të drejtave të njeriut, që buron nga pabarazia historike dhe strukturore ndërmjet grave dhe burrave, duke kundërshtuar në mënyrë të veçantë trajtimin e kësaj dukurie si fenomen i izoluar ose privat.

Ndryshe nga CEDAW, e cila vendos bazat për mbrojtjen nga diskriminimi ndaj grave, Konventa e Stambollit përcakton detyrime konkrete dhe të qarta për shtetet në lidhje me rregullimin penalo-juridik, organizimin institucional dhe mbrojtjen praktike të viktimave. Ajo përcakton detyrimin e qartë që një sërë formash të dhunës të përfshihen në legjislacionin kombëtar si vepra penale. Këtu përfshihen dhuna psikologjike, përndjekja, dhuna seksuale, ngacmimi seksual dhe forma të tjera që shpesh manifestohen në kontekstin e marrëdhënieve intime dhe të çekuilibrit të pushtetit.

Megjithëse Konventa e Stambollit nuk përdor në mënyrë të drejtpërdrejtë terminologjinë që lidhet me dhunën “digjitale” ose “në internet”, dispozitat e saj janë formuluar në mënyrë që të zbatohen edhe ndaj veprimeve të kryera përmes mjeteve bashkëkohore të komunikimit. Format e dhunës të përcaktuara nga Konventa, si përndjekja, dhuna psikologjike dhe ngacmimi

⁹ Shih pikën 6 të Rekomandimit të Përgjithshëm Nr. 35.

¹⁰Konventa e Këshillit të Evropës për parandalimin dhe luftimin e dhunës ndaj grave dhe dhunës në familje (Konventa e Stambollit – në tekstin e mëtejshëm: KS), e ratifikuar me Ligjin për ratifikimin e Konventës së Këshillit të Evropës për parandalimin dhe luftimin e dhunës ndaj grave dhe dhunës në familje, “Gazeta Zyrtare e Republikës së Maqedonisë së Veriut”, nr. 198/2017.

seksual, për nga natyra e tyre përfshijnë edhe sjelljet e kryera përmes platformave digjitale, rrjeteve sociale dhe kanaleve të tjera elektronike.

Me rëndësi të veçantë është fakti se Konventa këmbëngul në një qasje të ndjeshme ndaj aspektit gjinor në të drejtën penale dhe në politikën e mbrojtjes, duke u kërkuar shteteve t'i njohin rreziqet specifike me të cilat përballen gratë, si dhe karakterin e vazhdueshëm dhe të përsëritur të dhunës. Ajo parashikon gjithashtu detyrimin për ndjekje penale efektive, sanksione të përshtatshme dhe masa mbrojtëse, ndërsa barra e provës nuk duhet t'i ngarkohet asnjëherë viktimës.

Në këtë kontekst, Konventa e Stambollit shërben si bazë për analizimin e legjislacionit kombëtar në lidhje me dhunën me bazë gjinore, duke përfshirë edhe dhunën digjitale me bazë gjinore. Analiza shqyrton nëse kuadri ekzistues ligjor i përfshin format përkatëse të dhunës, nëse i rregullon ato në mënyrë të ndjeshme ndaj aspektit gjinor dhe nëse siguron mbrojtje efektive dhe siguri juridike për viktimat.

Me qëllim të qartësimit të zbatimit të këtyre detyrimeve në kontekstin bashkëkohor digjital, në vitin 2021 GREVIO miratoi Rekomandimin e Përgjithshëm nr. 1 për dimensionin digjital të dhunës ndaj grave¹¹, përmes të cilit sqaron se detyrimet që burojnë nga Konventa e Stambollit zbatohen plotësisht edhe ndaj dhunës së ushtruar përmes përdorimit të teknologjive të informacionit dhe komunikimit. Rekomandimi thekson se forma të tilla si përndjekja, dhuna psikologjike dhe ngacmimi seksual shpesh manifestohen edhe në mjedisin digjital, ndërsa ndikimi i tyre mbi viktimat mund të intensifikohet për shkak të qasshmërisë, përsëritshmërisë dhe qëndrueshmërisë së përmbajtjeve. GREVIO u bën thirrje shteteve që ta përfshijnë në mënyrë sistematike dimensionin digjital në parandalimin, mbrojtjen e viktimave dhe qasjen në drejtësi.

Në kontekstin e këtyre detyrimeve ndërkombëtare, Republika e Maqedonisë së Veriut gjatë periudhës së kaluar ka ndërmarrë hapa të caktuar legjislativë për përmirësimin e mbrojtjes nga dhuna me bazë gjinore, kryesisht përmes miratimit dhe ndryshimit të ligjeve sistimore në këtë fushë. Në vijim shqyrtohet shkalla në të cilën këto zgjidhje u përgjigjen standardeve të përcaktuara ndërkombëtare, me vëmendje të veçantë ndaj mjedisit digjital.

4. Korniza ligjore kombëtare për parandalimin dhe mbrojtjen nga dhuna me bazë gjinore

Gjatë periudhës së kaluar, Republika e Maqedonisë së Veriut ka ndërmarrë një sërë hapash legjislativë që synojnë përmirësimin e sistemit për parandalimin dhe mbrojtjen nga dhuna me bazë gjinore ndaj grave. Këto përpjekje pasqyrohen kryesisht në miratimin dhe përmirësimin e ligjeve sistimore në fushën e parandalimit, mbrojtjes së viktimave dhe sanksionimit të

¹¹ I disponueshëm në: <https://rm.coe.int/grevio-rec-no-on-digital-violence-against-women/1680a49147>

autorëve, si dhe në krijimin e mekanizmave institucionalë dhe të koordinimit të ndërsjellë ndërmjet organeve kompetente.

Megjithëse kuadri ligjor kombëtar e njeh formalisht dhunën me bazë gjinore si një çështje me interes publik dhe përgjegjësi shtetërore, shkalla e harmonizimit me standardet ndërkombëtare dhe efektiviteti i mekanizmave të mbrojtjes ndryshojnë në mënyrë të konsiderueshme, veçanërisht kur bëhet fjalë për format bashkëkohore dhe digjitale të dhunës.

4.2. Ligji për parandalimin dhe mbrojtjen nga dhuna ndaj grave dhe dhuna në familje

Ligji për parandalimin dhe mbrojtjen nga dhuna ndaj grave dhe dhuna në familje përbën aktin qendror sistemor të kuadrit ligjor kombëtar për parandalimin dhe mbrojtjen nga dhuna me bazë gjinore.¹² Ky ligj përcakton një qasje gjithëpërfshirëse ndaj dhunës ndaj grave përmes përkufizimit të koncepteve themelore, përcaktimit të masave mbrojtëse, shërbimeve mbështetëse për viktimat dhe mekanizmave të koordinimit ndërmjet institucioneve kompetente.

Ligji krijon bazën normative për veprimin institucional në rastet e dhunës me bazë gjinore, duke përfshirë masat urgjente dhe të përkohshme të mbrojtjes, vlerësimin e rrezikut dhe sigurimin e mbështetjes për viktimat. Qasja e tij mbështetet në parimet e mbrojtjes së viktimës, respektimit të të drejtave të njeriut dhe bashkëpunimit shumësektorial, në përputhje me detyrimet që burojnë nga Konventa e Stambollit.

Në përkufizimet dhe dispozitat materiale të Ligjit njihen edhe forma të caktuara të dhunës me bazë gjinore që mund të ushtrohen përmes mjeteve digjitale. Në veçanti, ngacmimi seksual përkufizohet në mënyrë që të përfshijë edhe sjelljen verbale, joverbale ose sjellje të tjera me natyrë seksuale, të kryera përmes internetit ose mjeteve të tjera të komunikimit elektronik. Në këtë mënyrë, Ligji shënon një hap të rëndësishëm drejt njohjes së dimensionit digjital të dhunës me bazë gjinore dhe mundëson zbatimin e masave mbrojtëse edhe në rastet kur dhuna manifestohet jashtë hapësirës fizike.

Megjithatë, kjo zgjidhje normative nuk është zhvilluar në një rregullim gjithëpërfshirës dhe sistematik të dhunës digjitale me bazë gjinore. Ligji nuk përmban një konceptualizim të hollësishëm të formave të ndryshme të dhunës digjitale dhe as dispozita të veçanta që mbulojnë dinamikat specifike të kërcënimeve në internet, ngacmimin e vazhdueshëm digjital, shpërndarjen e paautorizuar të përmbajtjeve intime ose forma të tjera të keqpërdorimit përmes teknologjive digjitale.

Si pasojë, mbrojtja nga dhuna digjitale me bazë gjinore në kuadër të këtij ligji mbetet e kufizuar në forma të veçanta dhe mbështetet në interpretimin e gjerë të dispozitave ekzistuese, pa udhëzime të qarta për zbatimin e tyre në kontekstin digjital. Për më tepër, megjithëse Ligji parashikon koordinim institucional dhe një qasje shumësektoriale, nuk janë përcaktuar protokolle ose udhëzime specifike për veprimin në rastet e dhunës me bazë gjinore të manifestuar përmes teknologjive digjitale, veçanërisht në lidhje me vlerësimin e rrezikut dhe urgjencën e mbrojtjes.

¹² Ligji për parandalimin dhe mbrojtjen nga dhuna ndaj grave dhe dhuna në familje, "Gazeta Zyrtare e Republikës së Maqedonisë së Veriut", nr. 24/21 dhe 39/25.

Prandaj, megjithëse Ligji për parandalimin dhe mbrojtjen nga dhuna ndaj grave dhe dhuna në familje përbën një shtyllë kryesore të kuadrit kombëtar të mbrojtjes dhe tashmë njihet forma të caktuara digjitale të dhunës, zbatueshmëria e tij ndaj dhunës digjitale me bazë gjinore – qoftë në formën e dhunës me bazë gjinore në hapësirën online, qoftë në formën e dhunës me bazë gjinore të mundësuar nga teknologjia – mbetet e pjesshme dhe e përcaktuar në mënyrë të pamjaftueshme. Kjo tregon nevojën për rregullim dhe qartësim të mëtejshëm normativ, me qëllim që të sigurohet mbrojtje e qartë, e parashikueshme dhe efektive edhe në mjedisin digjital.

4.2. Kodi Penal¹³

Kodi Penal i Republikës së Maqedonisë së Veriut rregullon dimensionin sanksionues të mbrojtjes nga dhuna me bazë gjinore dhe, me ndryshimet e fundit, shënon një hap të qartë drejt një qasjeje të ndjeshme ndaj aspektit gjinor. Në Kod përdoren shprehimisht termet “dhunë me bazë gjinore ndaj grave” dhe “viktimë e dhunës me bazë gjinore”, ndërsa dhuna me bazë gjinore përkufizohet si dhunë e drejtuar ndaj një gruaje për shkak të përkatësisë së saj në gjininë femërore, e cila shkakton ose mund të shkaktojë dëmtim apo vuajtje fizike, seksuale, psikologjike ose ekonomike, pavarësisht nëse ndodh në jetën publike apo private.

Në pjesën e posaçme të Kodit Penal janë rregulluar disa vepra penale të cilat, për nga natyra dhe konteksti i tyre, përbëjnë forma të dhunës me bazë gjinore. Rëndësi të veçantë ka vepra penale e përndjekjes, me të cilën sanksionohen ndjekja, përndjekja dhe ngacmimi i përsëritur dhe i paautorizuar, duke përfshirë edhe veprimet e kryera përmes mjeteve të komunikimit dhe keqpërdorimit të të dhënave personale. Është parashikuar një formë më e rëndë kur vepra kryhet ndaj një personi me të cilin autori është ose ka qenë në një marrëdhënie intime, ose ndaj një fëmije. Kodi Penal njihet gjithashtu formën më të rëndë të dhunës me bazë gjinore – femicidin – përmes formës së cilësuar të veprës penale të vrasjes¹⁴ Me këtë zgjidhje, motivimi gjinor dhe konteksti i dhunës përfshihen shprehimisht në kualifikimin penalo-juridik të veprës. Përveç kësaj, Kodi Penal përfshin edhe vepra të tjera penale që mund të shfaqen si forma të dhunës me bazë gjinore, si kërcënimet, cenimi i privatësisë, incizimi ose publikimi i paautorizuar, si dhe ngacmimi seksual përmes internetit. Këto dispozita mundësojnë sanksionimin e veprimeve të caktuara të kryera përmes mjeteve digjitale, ndërsa motivimi gjinor dhe marrëdhënia ndërmjet autorit dhe viktimës mund të merren parasysh gjatë përcaktimit të dënimit.

Megjithatë, pavarësisht njohjes së shprehur normative të dhunës me bazë gjinore, përfshirjes së femicidit si formë e cilësuar e vrasjes dhe njohjes së disa manifestimeve digjitale të dhunës, kuadri penalo-juridik nuk përcakton një rregullim sistematik dhe gjithëpërfshirës të dhunës digjitale me bazë gjinore. Megjithëse veprat penale ekzistuese mund të zbatohen edhe kur veprimet kryhen përmes mjeteve digjitale, mungojnë vepra penale të veçanta ose forma të cilësuar dhe të përkufizuara qartë, të cilat adresojnë shprehimisht dinamikën specifike,

¹³ Kodi Penal, "Gazeta Zyrtare e Republikës së Maqedonisë" Nr. 37/96, 80/99, 4/02, 43/03, 19/04, 81/05, 60/06, 73/06, 7/08, 139/08, 114/09, 51/11, 135/11, 185/11, 142/12, 166/12, 55/13, 82/13, 14/14, 27/14, 28/14, 41/14, 115/14, 132/14, 160/14, 199/14, 196/15, 226/15, 97/17 dhe 248/18 dhe "Gazeta Zyrtare e Republikës së Maqedonisë së Veriut" Nr. 36/23 dhe 188/23

¹⁴ Në përputhje me nenin 123, paragrafi (2), pikën 2-a, si formë më e rëndë e vrasjes sanksionohet privimi nga jeta i një gruaje ose i një vajze nën moshën 18 vjeç, i kryer gjatë ushtrimit të dhunës me bazë gjinore, për të cilin parashikohet dënim me burgim prej së paku dhjetë vjetësh ose burgim të përjetshëm.

vazhdimësinë dhe pasojat e dhunës në mjedisin digjital. Me fjalë të tjera, dispozitat ekzistuese mundësojnë reagim ndaj rasteve individuale, por jo adresim sistematik të fenomenit.

Prandaj, mbrojtja nga dhuna digjitale me bazë gjinore në kuadër të Kodit Penal mbetet e fragmentuar dhe, në masë të madhe, e varur nga interpretimi dhe praktika e institucioneve kompetente. Kjo tregon nevojën për rregullim të mëtejshëm normativ dhe harmonizim me standardet bashkëkohore evropiane, me qëllim që të sigurohet mbrojtje penalo-juridike më e qartë, më e parashikueshme dhe më efektive edhe në kontekstin digjital.

4.3. Ligji për ndihmë juridike falas¹⁵

Ligji për ndihmë juridike falas përbën një element të rëndësishëm të kuadrit kombëtar për sigurimin e qasjes në drejtësi për viktimat e dhunës me bazë gjinore, përmes krijimit të mekanizmave për ndihmë juridike parësore dhe dytësore të financuar nga shteti. Ligji i përfshin shprehimisht viktimat e dhunës me bazë gjinore dhe dhunës në familje si përfituese të ndihmës juridike falas dhe parashikon procedura urgjente dhe përjashtime nga vlerësimi financiar në rastet kur nevojitet siguri i menjëhershëm i mbrojtjes.

Megjithatë, ndonëse kuadri normativ siguron qasje formale në ndihmë juridike, format digjitale të dhunës me bazë gjinore nuk njihen si kategori e veçantë dhe as si faktor që ndikon në urgjencën, rrezikun ose kompleksitetin e rasteve. Ligji nuk përmban dispozita që u referohen shprehimisht nevojave të viktimave të ngacmimit në internet, kërcënimeve digjitale ose keqpërdorimit të të dhënave personale dhe as nuk parashikon ndihmë juridike të specializuara për mbledhjen dhe vlerësimin e provave digjitale.

Si rrjedhojë, efektiviteti i ndihmës juridike falas në rastet e dhunës digjitale me bazë gjinore varet në masë të madhe nga interpretimi dhe praktika e institucioneve kompetente. Kjo tregon nevojën për qartësim të mëtejshëm normativ dhe përshtatjen e Ligjit me format bashkëkohore të dhunës.

4.4. Bartësit e të drejtave dhe detyrimeve

Bartësit kryesorë të mbrojtjes nga dhuna me bazë gjinore, duke përfshirë edhe manifestimet e saj digjitale, janë institucionet e pushtetit ekzekutiv, gjyqësor dhe vendor, si dhe organet e pavarura të përcaktuara me ligj. Mekanizmat kryesorë institucionalë përfshijnë:

¹⁵ Ligji për Ndhmë Juridike Falas, "Gazeta Zyrtare e Republikës së Maqedonisë së Veriut" Nr. 101/19 dhe 194/24 . Ky ligj është i harmonizuar me DIREKTIVËN E KËSHILLIT 2002/8/KE të 27 janarit 2003 për përmirësimin e aksesit në drejtësi në mosmarrëveshjet ndërkufitare duke vendosur rregulla minimale të përbashkëta në lidhje me ndihmën juridike për mosmarrëveshje të tilla, CELEX 32003L0008

Institucioni	Kompetencat e përcaktuara me Ligj
Ministria e Politikës Sociale, Demografisë dhe të Rinjve	Hartimi i politikave dhe masave për parandalim dhe mbrojtje; koordinimi i sistemit të mbrojtjes; monitorimi i zbatimit të Ligjit; sigurimi i kushteve për funksionimin e shërbimeve mbështetëse për viktimat.
Qendrat për Punë Sociale	Pranimi i denoncimeve për dhunë; vlerësimi i rrezikut; hartimi i planit individual të mbrojtjes; propozimi dhe zbatimi i masave urgjente dhe afatgjata të mbrojtjes; referimi i viktimave në shërbimet përkatëse; monitorimi i gjendjes së viktimës.
Ministria e Drejtësisë	Sigurimi i ndihmës juridike parësore dhe dytësore.
Ministria e Punëve të Brendshme	Pranimi i denoncimeve; ndërmarrja e masave urgjente të mbrojtjes; garantimi i sigurisë së viktimës; paraqitja e kallëzimeve penale; bashkëpunimi me institucionet e tjera.
Prokuroria Publike	Veprimi sipas kallëzimeve penale; ndërmarrja e veprimeve për ndjekje penale dhe sigurimin e provave; propozimi i masave mbrojtëse në kuadër të procedurës penale.
Gjykatat	Vendimmarrja për masat urgjente dhe afatgjata të mbrojtjes; vendimmarrja në procedurat kundërvajtëse dhe penale; sigurimi i mbrojtjes gjyqësore.
Institucionet shëndetësore	Ofrimi i kujdesit shëndetësor; evidentimi i lëndimeve; njoftimi i institucioneve kompetente; sigurimi i dokumentacionit mjekësor.
Institucionet arsimore	Mbrojtja e fëmijëve që janë viktimë ose dëshmitarë të dhunës; njoftimi i institucioneve kompetente; realizimi i aktiviteteve parandaluese.
Njësitë e vetëqeverisjes lokale	Sigurimi dhe mbështetja e shërbimeve lokale; realizimi i aktiviteteve parandaluese; bashkëpunimi me institucionet dhe organizatat e shoqërisë civile.
Organizatat e shoqërisë civile – ofrues të shërbimeve	Ofrimi i shërbimeve të specializuara mbështetëse; bashkëpunimi me institucionet.
Trupat koordinues dhe ndërinstitutionale	Koordinimi i veprimit institucional; shkëmbimi i informacionit; përmirësimi i bashkëpunimit.

5. Shqyrtim i harmonizimit me aktet e BE-së që rregullojnë veprimin në rastet e dhunës digjitale me bazë gjinore

Gjatë viteve të fundit, Bashkimi Evropian ka zhvilluar një politikë gjithëpërfshirëse për trajtimin e dhunës ndaj grave, duke njohur urgjencën e problemit dhe dimensionin e tij ndërkufitar, veçanërisht përmes internetit. Në shtator të vitit 2021, Parlamenti Evropian miratoi Rezolutën 2021/2035(INL), përmes së cilës kërkoi për herë të parë që dhuna me bazë gjinore të përfshihej si një fushë e veçantë e kriminalitetit në Traktatet e BE-së, përkatësisht në listën e të ashtuquajturave krime evropiane. Në këtë Rezolutë theksohet se dhuna ndaj grave, duke përfshirë edhe dhunën në internet, është gjerësisht e përhapur dhe cenon vlerat

themelore të Bashkimit – barazinë, dinjitetin njerëzor dhe liritë themelore. Parlamenti Evropian paraqet të dhëna shqetësuese për rritjen e dhunës kibernetike: që nga fillimi i pandemisë COVID-19 është raportuar një rritje e konsiderueshme e rasteve të ngacmimit në internet, kërcënimeve dhe shpërndarjes së materialeve eksplicite pa pëlqim. Gjithashtu, theksohet se gratë dhe vajzat janë në mënyrë joproporcionale objektivi i kësaj forme të dhunës digjitale, ndërsa të rinjtë janë veçanërisht të ekspozuar. Rezoluta përmban një sërë rekomandimesh për Komisionin Evropian dhe shtetet anëtare, ndër të cilat më të rëndësishmet janë:

Të miratohet legjislacion gjithëpërfshirës në nivel të BE-së, i cili do t'i kriminalizojë të gjitha format e dhunës me bazë gjinore, duke përfshirë edhe dhunën kibernetike (ngacmimin në internet, përndjekjen përmes internetit, shpërndarjen e paautorizuar të imazheve intime, dhunën kibernetike në vendin e punës etj.). Parlamenti Evropian këmbëngul që përkufizimi i termit “grua” në këto nisma të përfshijë edhe vajzat nën moshën 18 vjeç, gjë që është përfshirë edhe në Direktivë.

Të sigurohet ratifikimi dhe zbatimi i Konventës së Stambollit në të gjitha shtetet anëtare, por edhe të shkohet një hap më tej. Rezoluta pranon se jo të gjitha aspektet e dhunës digjitale përfshihen shprehimisht në Konventë. Për këtë arsye, ajo u bën thirrje shteteve anëtare që ta përditësojnë legjislacionin e tyre dhe ta ndalojnë e sanksionojnë shprehimisht dhunën digjitale me bazë gjinore, duke përfshirë shpërndarjen e imazheve intime pa pëlqim, përndjekjen në internet dhe të gjitha format e ngacmimit kibernetik. Kjo thirrje është plotësisht në përputhje me rekomandimet e organeve të specializuara të Kombeve të Bashkuara dhe Këshillit të Evropës, siç është Rekomandimi i Përgjithshëm nr. 1 (2021) i GREVIO-s për dimensionin digjital të dhunës ndaj grave.

Të rriten fondet dhe mbështetja për viktimat e dhunës me bazë gjinore, të zbatohen fushata për ngritjen e ndërgjegjësimit – veçanërisht ndërmjet të rinjve për sjellje jo të dhunshme në internet – dhe të përmirësohet cilësia e të dhënave përmes treguesve më të harmonizuar dhe angazhimit të shtuar të organeve përkatëse të BE-së, përkatësisht Eurostat-it dhe Institutit Evropian për Barazi Gjinore (EIGE).

Të theksohet qasja e barabartë në drejtësi për viktimat në të gjithë BE-në. Rezoluta nënvizon nevojën për heqjen e pengesave ndaj denoncimit, forcimin e besimit në institucione dhe garantimin që gratë viktimat, duke përfshirë edhe fëmijët dëshmitarë, të trajtohen me kujdesin e duhur dhe të marrin mbrojtje të përshtatshme gjatë gjithë procedurave.

Përgjigjja e Komisionit Evropian ndaj Rezolutës ishte e shpejtë: që në mars të vitit 2022 u publikua propozim-teksti i Direktivës, e cila u miratua në vitin 2024 si Direktiva (BE) 2024/1385.

- **Direktiva (BE) 2024/1385 thekson në të gjithë tekstin e saj qëllimin e dyfishtë:** të parandalojë dhe luftojë dhunën ndaj grave, duke përfshirë dhunën në familje, si dhe të sigurojë mbrojtje dhe mbështetje gjithëpërfshirëse për viktimat. Në këtë mënyrë, Direktiva përcakton standarde edhe për shërbimet e ofruara për viktimat, garancitë procedurale dhe koordinimin ndërinstitutional. Në kontekstin digjital, Direktiva mbështetet në faktin se dhuna në internet mund të ketë ndikim më të madh për shkak të përhapjes së shpejtë, përsëritshmërisë dhe qëndrueshmërisë së përmbajtjeve. Kjo është veçanërisht e rëndësishme kur sulmet drejtohen ndaj grave me rol publik, si

gazetaret, aktivistet dhe politikanet. Në këtë kuptim, Direktiva parashikon shprehimisht si rrethanë rënduese rastin kur vepra është kryer për shkak se viktimat është përfaqësuese publike, gazetarë ose mbrojtëse e të drejtave të njeriut. Dispozitat kryesore të Direktivës, të rëndësishme për dhunën digjitale me bazë gjinore, mund të përmbledhen si më poshtë:

- **Dimensionin digjital i veprave penale**¹⁶: ë gjitha shtetet anëtare janë të detyruara t'i trajtojnë si vepra penale veprimet konkrete në vijim: *"shpërndarjen pa pëlqim të materialeve intime ose të manipuluar"*, përkatësisht publikimin ose shpërndarjen përmes TIK-ut të fotografive ose videove me përmbajtje seksuale apo që paraqesin lakuriqësinë e një personi, pa pëlqimin e tij, si dhe krijimin dhe shpërndarjen e materialeve të rreme intime (deepfakes), pa pëlqimin e tij të shprehur. Në të dyja situatat, kusht është që veprimi të ketë gjasa t'i shkaktojë personit dëm serioz. Gjithashtu, duhet të sanksionohet edhe kërcënimin për shpërndarjen e materialeve të tilla, me qëllim që personi të detyrohet të kryejë ose të përmbahet nga kryerja e një veprimi. Kjo përfshin drejtpërdrejt shantazhimin e grave me imazhet e tyre intime, duke përfshirë rastet kur partneri kërkon rivendosjen e marrëdhënies nën kërcënimin se do të publikojë fotografi eksplicite.
- **Përndjekja në internet**¹⁷: Mbikëqyrja ose ndjekja e qëllimshme dhe e vazhdueshme e aktiviteteve apo lëvizjeve të një personi përmes mjeteve digjitale, pa pëlqimin e tij ose pa bazë ligjore, në mënyrë që ka gjasa t'i shkaktojë shqetësim ose dëm serioz. Kjo praktikisht përkon me veprën penale të *përndjekjes* në legjislacionin tonë, por e saktëson elementin e përdorimit të teknologjisë. Maqedonia e Veriut ndodhet në një pozitë relativisht të mirë në këtë drejtim, pasi neni 144-a i Kodit Penal tashmë përfshin ndjekjen përmes mjeteve të komunikimit dhe keqpërdorimin e të dhënave personale për qëllime përndjekjeje. Dallimi i vogël qëndron në faktin se Direktiva kërkon që veprimi të jetë i dënueshëm edhe kur nuk ka komunikim të drejtpërdrejtë me viktimën, por vetëm ndjekje të lëvizjeve të saj, për shembull përmes GPS-it të telefonit ose aplikacioneve. Edhe legjislacioni ynë e mbulon këtë përmes nocionit të "ndërhyrjes në jetën personale [...] përmes lëvizjes në hapësirën ku ndodhet personi".
- **Ngacmimi në internet**¹⁸ është ndoshta kategoria e përpunuar në mënyrën më të hollësishme dhe përfshin katër forma: 1) sjelljen kërcënuese, të përsëritur ose të vazhdueshme, të drejtuar ndaj një personi të caktuar përmes TIK-ut, veçanërisht kur përfshin kërcënime për kryerjen e veprave penale dhe ka gjasa të shkaktojë frikë të madhe për sigurinë e atij personi ose të personave të tij të afërt; 2) sjelljen kërcënuese ose fyese, publikisht të qasshme dhe të kryer së bashku me persona të tjerë, të drejtuar ndaj një personi të caktuar përmes TIK-ut dhe që ka gjasa të shkaktojë dëm serioz psikologjik; 3) dërgimin e pakërkuar të imazheve, videove ose materialeve të tjera që paraqesin organe gjenitale (i ashtuquajti cyberflashing), të cilat kanë gjasa t'i shkaktojnë marrësit shqetësim të konsiderueshëm; dhe 4) publikimin e të dhënave personale të një personi pa pëlqimin e tij (doxing), me qëllim nxitjen e personave të tretë që t'i shkaktojnë dëm fizik ose psikologjik. Këto katër elemente së bashku përbëjnë veprën penale të *ngacmimit kibernetik*. Legjislacioni maqedonas nuk përmban një dispozitë të tillë gjithëpërfshirëse. Aspekte të veçanta janë të mbuluara –

¹⁶ Nenet 5-8 të Direktivës

¹⁷ Neni 6

¹⁸ Neni 7

për shembull, forma 1) përputhet në masë të madhe me veprat penale “cenimi i sigurisë” dhe “përndjekja”, ndërsa forma 4) mbulohet pjesërisht nga “keqpërdorimi i të dhënave personale” – por format 2) dhe 3) praktikisht mungojnë tërësisht. Në veçanti, ngacmimi grupor në internet, kur disa persona sulmojnë një person me fyerje në rrjetet sociale, është një fenomen që aktualisht në vendin tonë nuk trajtohet në aspektin penal, përveç nëse përmban elemente të kërcënimit serioz ose të urrejtjes, rast në të cilin mund të cilësohet si gjuhë e urrejtjes. Direktiva kërkon që format më të rënda të një keqtrajtimi të tillë grupor të jenë të dënueshme, duke njohur efektin e të ashtuquajturave sulme “*pile-on*”, përkatësisht sulme të grumbulluara nga shumë persona ndaj një viktime. Gjithashtu, dërgimi i pakërkuar i imazheve pornografike (*cyber flashing*) bëhet detyrimisht vepër penale në nivel të BE-së, ndërsa në vendin tonë kjo sjellje nuk mbulohet nga asnjë vepër penale. Në raste të caktuara, ajo mund të trajtohet si ngacmim seksual sipas Ligjit për parandalimin dhe mbrojtjen nga diskriminimi, por jo si vepër penale. Prandaj, harmonizimi me Direktivën do të kërkojë përfshirjen e këtyre veprave të reja penale ose zgjerimin e veprave penale ekzistuese.

- **Nxitja e dhunës ose urrejtjes në internet** ¹⁹: jo në thelb përbën zgjerim të cilësimit tashmë ekzistues të gjuhës së urrejtjes si vepër penale, me fokus të veçantë në seksin dhe gjininë. Kërkohet sanksionimi i shpërndarjes së qëllimshme publike, përmes TIK-ut, të materialeve që nxisin dhunë ose urrejtje ndaj një grupi personash ose një anëtar i të një grupi të përcaktuar në bazë të gjinisë. Shteteve u lejohet ta kufizojnë ndjekjen penale vetëm në rastet kur një sjellje e tillë ka gjasa të shkaktojë prishjen e rendit publik ose ka karakter realisht kërcënues apo fyes. Kjo përputhet me nenin 319 të Kodit tonë Penal, duke pasur parasysh se teksti ynë përdor formulimin “në bazë të [...] seksit, gjinisë [...] ose një baze tjetër diskriminuese”, i cili është në përputhje me Direktivën. Prandaj, nga aspekti i rregullimit penalo-juridik të gjuhës së urrejtjes, mund të përfundohet se ekziston baza ligjore, ndërsa nevojitet monitorimi i zbatimit të këtyre dispozitave, për shembull për të siguruar ndjekjen edhe të autorëve që përdorin gjuhë fyese seksiste.
- **Sanksionet dhe rrethanat rënduese:** ²⁰ Direktiva përcakton pragje minimale për kohëzgjatjen maksimale të dënimeve. Për veprat më të rënda, si vrasja, përdhunimi dhe lëndimi i rëndë trupor, kërkohet që dënimi maksimal të jetë së paku pesë vjet. Për dhunën digjitale me bazë gjinore, Direktiva përcakton që dënimi maksimal të jetë së paku një vit burgim. Kjo praktikisht nënkupton se këto veprime duhet të trajtohen si vepra penale, jo si kundërvajtje, dhe të mos dënohen vetëm me gjobë. Direktiva përcakton gjithashtu rrethanat rënduese që shtetet duhet të parashikojnë: kur vepra është kryer në mënyrë të përsëritur; ndaj një personi veçanërisht të cënueshëm, si fëmijë, grua shtatzënë ose person me aftësi të kufizuara; me mizori të veçantë; nga disa persona; ose duke keqpërdorur një pozitë besimi, për shembull nga partneri, një anëtar i familjes ose një person që ushtron autoritet ndaj viktimës. Një pjesë e madhe e këtyre rrethanave tashmë përfshihen në Kodin Penal të Maqedonisë së Veriut. Për shembull, një vepër e kryer ndaj bashkëshortit ose fëmijës shpesh përbën formë të cilësuar, si në rastin e cenimit të sigurisë ose përndjekjes. Ajo që mund të mungojë është marrja shprehimisht parasysh e faktit se vepra është kryer në internet dhe publikisht, gjë që Direktiva e konsideron rrethanë rënduese. Legjislacioni ynë ende nuk

¹⁹ Neni 8

²⁰ Nenet 10 dhe 11

përmban dispozitë që përcakton se kryerja e veprës edhe në internet konsiderohet rrethanë rënduese.

- **Mbrojtja dhe ndihma për viktimat:** Direktiva përcakton në mënyrë të hollësishme masat mbështetëse. Çdo shtet anëtar duhet të sigurojë linjë telefonike falas për ndihmë, të disponueshme 24/7, qendra strehimi lehtësisht të qasshme, këshillim psikologjik, këshillim juridik dhe shërbime të specializuara të përshtatura me nevojat e ndryshme të viktimave. Viktimat e dhunës digjitale duhet të kenë mundësi ta denoncojnë rastin në internet ose në mënyrë elektronike ²¹. Direktiva sugjeron që shtetet të zhvillojnë mjete për denoncim në internet, përmes të cilave viktimat do të mund të bashkëngjisë edhe prova elektronike për ta mbështetur denoncimin. Kjo përbën një risi shumë të rëndësishme: mënyra tradicionale e paraqitjes në stacionin policor mund ta dekurajojë një vajzë të re që është viktimë e ngacmimit në internet, ndërsa mundësia për ta denoncuar rastin përmes kompjuterit ose telefonit celular mund ta rrisë ndjeshëm shkallën e denoncimeve. Gjithashtu, Direktiva thekson se zyrtarët që vendosin kontaktin e parë me viktimën duhet të trajnohen për të ofruar mbështetje të specializuar, për të vlerësuar rrezikun dhe urgjencën dhe për t'i dhënë viktimës informacionin e duhur për të drejtat dhe mundësitë e saj për mbrojtje. Këmbëngulet në parimin e qasjes së përshtatur ²², e çanërisht ndaj fëmijëve viktimat ose dëshmitarë, por edhe ndaj viktimave, rrethanat personale të të cilave kërkojnë vëmendje të veçantë, si personat me aftësi të kufizuara, personat LGBTI, pjesëtarët e pakicave, gratë migrante etj.

Shembull nga praktika: Rasti “Dhoma Publike”

Rasti i njohur si “Dhoma Publike” nxori në pah zbrazëtira të konsiderueshme në rregullimin penalo-juridik të dhunës digjitale me bazë gjinore. Në mungesë të një veprë të posaçme penale për shpërndarjen e paautorizuar të përmbajtjeve intime, procedurat që përfshinin viktimat të mitura ose viktimat që kishin qenë të mitura në momentin e publikimit, zhvilloheshin në bazë të dispozitave për veprat penale që lidhen me pornografinë e fëmijëve. Megjithatë kjo qasje ishte e vetmja mundësi ligjore në atë kohë, ajo jo gjithmonë pasqyronte natyrën e dhunës dhe dëmin e pësuar nga viktimat.

Njëkohësisht, rasti kontribuoi në ndryshime ligjore, me të cilat në Kodin Penal u përfshi kriminalizimi i shprehur i shpërndarjes së paautorizuar të materialeve intime pa pëlqim, duke mundësuar një kualifikim juridik më të përshtatshëm të këtyre formave të dhunës digjitale, në përputhje me standardet bashkëkohore evropiane.

Shembulli i “Dhomës Publike” tregon se, në kohën e vendimmarrjes, kuadri ekzistues penalo-juridik nuk mundësonte njohjen sistematike të ngacmimit kibernetik si dhunë digjitale me bazë gjinore. Kualifikimi juridik nuk e përfshinte dimensionin gjinor të sulmeve, cenueshmërinë e veçantë të viktimave dhe as pasojat kumulative psikosociale të ekspozimit publik dhe grupor në internet. Njëkohësisht, mungonin mekanizmat proceduralë për reagim të shpejtë dhe mbrojtje, të cilët më vonë u përcaktuan si standarde me Direktivën (BE) 2024/1385.

²¹ Nenet 14 dhe 15

²² Neni 25

- **Detyrimet për heqjen ose bllokimin e përmbajtjes:** Direktiva është në përputhje me Planin e ri të Veprimit të BE-së për Dekadën Digjitale dhe me zbatimin e Aktit për Shërbimet Digjitale (DSA), i cili në përgjithësi i detyron kompanitë e mëdha të teknologjisë së informacionit të ndërmarrin masa kundër përmbajtjeve të paligjshme. Direktiva (BE) 2024/1385 kërkon konkretisht nga shtetet që të sigurojnë mundësinë që autoritetet kompetente t'u lëshojnë ofruesve të shërbimeve të hostimit urdhra juridikisht të detyrueshëm për heqjen ose bllokimin e përmbajtjeve. Këto urdhra duhet të miratohen përmes një procedure transparente, duke respektuar parimin e proporcionalitetit dhe duke siguruar mbrojtje gjyqësore për palët e interesuara. Njëkohësisht, heqja e përmbajtjes nuk duhet ta pengojë sigurimin dhe ruajtjen në kohë të provave të nevojshme. Në Republikën e Maqedonisë së Veriut, një masë e tillë kufizuese nuk do të përbënte risi, pasi ajo tashmë zbatohet ndaj disa faqeve të internetit dhe aplikacioneve në internet që organizojnë në mënyrë të paligjshme lojërë të fatit, në bazë të urdhrave të përgatitur nga Ministria e Transformimit Digjital.²³

Në përmbledhje, harmonizimi i kuadrit ligjor të Maqedonisë së Veriut me Direktivën në pjesën që lidhet me dhunën digjitale me bazë gjinore mund të vlerësohet si i pjesshëm. Ekzistojnë baza ligjore përmes veprave penale që trajtojnë përndjekjen dhe kërcënimet, si dhe përmes dispozitave që njohin aspekte të caktuara të nxitjes së urrejtjes. Megjithatë, Direktiva përcakton një kuadër më të qartë dhe më të konsoliduar për shpërndarjen e paautorizuar të materialeve intime ose të manipuluar, ngacmimin kibernetik të kryer nga një grup personash, *cyberflashing* dhe *doxing*. Gjithashtu, fokusi i Direktivës në denoncimin në internet me mundësi për dorëzimin e provave, në kapacitetet për trajtimin e provave elektronike dhe në mekanizmat për heqjen ose bllokimin e shpejtë të përmbajtjeve, e zhvendos vëmendjen nga përfshirja formale e veprave penale drejt efektivitetit praktik të mbrojtjes. Kjo qasje është e rëndësishme për të gjitha viktimat e dhunës digjitale me bazë gjinore, ndërsa ka rëndësi të veçantë në situatat kur dëmi mund të përhapet dhe të intensifikohet me shpejtësi në hapësirën publike digjitale, duke përfshirë rastet kur sulmet drejtohen ndaj grave me rol publik, si gazetaret, aktivistët dhe politikanët.

6. Përmbledhje e zbrazëtirave të identifikuara ligjore dhe institucionale

Pavarësisht hapave të rëndësishëm normativë në legjislationin kombëtar, analiza tregon se ekzistojnë zbrazëтира strukturore dhe konceptuale ligjore në rregullimin e plotë dhe sistematik të dhunës digjitale me bazë gjinore, veçanërisht në krahasim me standardet e përcaktuara në nivel të Bashkimit Evropian.

6.1. Mungesa e rregullimit gjithëpërfshirës të dhunës digjitale me bazë gjinore

Megjithëse kuadri ligjor kombëtar njeh formë të caktuar të dhunës me bazë gjinore që mund të ushtrohen përmes mjeteve digjitale, veçanërisht përmes përkufizimit të ngacmimit seksual të kryer nëpërmjet internetit, dhuna digjitale me bazë gjinore nuk është konceptuar dhe

²³ Më shumë informacion është i disponueshëm në: <https://mdt.gov.mk/mk-MK/odnosi-so-javnost/soopstenija/zabrana-zanovi-42-nelegalni-onlajn-igri-na-srekja-vkupno-dosega-se-268>

rregulluar si një fenomen i veçantë dhe kompleks. Ndryshe nga Direktiva (BE) 2024/1385, e cila në mënyrë sistematike identifikon dhe rregullon forma të ndryshme të dhunës digjitale ndaj grave, legjislacioni kombëtar mbështetet në zbatimin fragmentar të dispozitave të përgjithshme, pa një kuadër të qartë normativ që përfshin karakteristikat dhe dinamikat specifike të dhunës në mjedisin digjital.

6.2. Fushëveprimi i kufizuar material i formave digjitale të dhunës

Zgjidhjet ekzistuese ligjore përfshijnë vetëm një pjesë të formave të dhunës digjitale me bazë gjinore, kryesisht përmes ngacmimit seksual dhe disa veprave penale që mund të kryhen nëpërmjet mjeteve të komunikimit elektronik. Megjithatë, legjislacioni kombëtar nuk njeh dhe nuk rregullon shprehimisht një sërë formash kryesore të dhunës digjitale me bazë gjinore, si ngacmimi i vazhdueshëm në internet, përndjekja digjitale si një model më i gjerë sjelljeje, shpërndarja e paautorizuar e përmbajtjeve intime, sulmet e koordinuara në internet dhe forma të tjera keqpërdorimi që në legjislacionin evropian njihen si kategori të veçanta. Kjo shkakton vështirësi në kualifikimin juridik të veprave dhe mbrojtje të pabarabartë të viktimave.

6.3. Operacionalizimi i pamjaftueshëm i masave mbrojtëse në kontekstin digjital

Megjithëse ligjet parashikojnë masa urgjente dhe të përkohshme për mbrojtjen e viktimave të dhunës me bazë gjinore, këto masa nuk janë përshtatur mjaftueshëm për situatat në të cilat dhuna zhvillohet në mjedisin digjital. Kuadri kombëtar nuk parashikon mekanizma të qartë ligjorë për ndalimin e kontaktit digjital, heqjen ose kufizimin e qasjes në përmbajtje të dëmshme në internet dhe as nuk përcakton detyrime për koordinimin me platformat e internetit dhe ofruesit e shërbimeve digjitale. Si pasojë, mbrojtja e viktimave në rastet e dhunës digjitale me bazë gjinore varet në masë të madhe nga interpretimi dhe praktika e institucioneve kompetente.

6.4. Mungesa e udhëzimeve të qarta procedurale dhe institucionale

Legjislacioni kombëtar nuk përmban dispozita të veçanta për veprimin në rastet e dhunës digjitale me bazë gjinore. Kjo lidhet veçanërisht me vlerësimin e rrezikut, përcaktimin e urgjencës së mbrojtjes, mbledhjen dhe sigurimin e provave digjitale, si dhe parandalimin e riviktimizimit të viktimave. Mungesa e protokolleve të specializuara dhe e kompetencave të përcaktuara qartë krijon hapësirë për praktika të pabarabarta institucionale dhe e vështirëson qasjen efektive në mbrojtje dhe drejtësi.

6.5. Lidhja e kufizuar ndërmjet sistemit të sanksionimit dhe sistemit të mbrojtjes në rastet e dhunës digjitale me bazë gjinore

Megjithëse Kodi Penal ka shënuar një hap të rëndësishëm përmes njohjes së shprehur të dhunës me bazë gjinore dhe përfshirjes së femicidit si formë e cilësuar e vrasjes, ekziston një lidhje e pamjaftueshme funksionale ndërmjet reagimit penalo-juridik dhe mekanizmave të mbrojtjes dhe mbështetjes së viktimave në rastet e dhunës digjitale. Kjo është në kundërshtim me qasjen gjithëpërfshirëse të promovuar në instrumentet evropiane, ku parandalimi, mbrojtja, sanksionimi dhe mbështetja trajtohen si komponentë të ndërlidhur dhe të ndërvlarur të sistemit.

Prandaj, megjithëse kuadri ligjor kombëtar përmban elemente të rëndësishme për njohjen dhe sanksionimin e dhunës me bazë gjinore, zgjidhjet ekzistuese nuk sigurojnë një përgjigje të plotë dhe sistematike ndaj sfidave specifike që paraqet mjedisi digjital. Zbrazëtirat e identifikuar ligjore tregojnë nevojën për rregullim të mëtejshëm normativ dhe përmirësim institucional, me qëllim harmonizimin e plotë me standardet bashkëkohore evropiane dhe sigurimin e mbrojtjes efektive për viktimat.

7. Përfundime

Analiza e kuadrit ligjor dhe institucional kombëtar tregon se Republika e Maqedonisë së Veriut ka krijuar një bazë të qëndrueshme normative për parandalimin dhe mbrojtjen nga dhuna me bazë gjinore, e cila pasqyron në masë të konsiderueshme detyrimet e ndërmarra ndërkombëtare, veçanërisht ato që burojnë nga Konventa e Stambollit. Përmes Ligjit për parandalimin dhe mbrojtjen nga dhuna ndaj grave dhe dhuna në familje dhe ndryshimeve të Kodit Penal, dhuna me bazë gjinore është njohur qartë si një çështje me interes publik dhe përgjegjësi shtetërore, ndërsa në kuadrin penalo-juridik është shënuar një hap i rëndësishëm drejt një qasjeje të ndjeshme ndaj aspektit gjinor.

Megjithatë, analiza tregon se zgjidhjet ekzistuese ligjore nuk sigurojnë një përgjigje gjithëpërfshirëse dhe sistematike ndaj formave dhe dinamikave specifike të dhunës me bazë gjinore që manifestohet në mjedisin digjital. Megjithëse disa forma digjitale, si ngacmimi seksual në internet, njihen shprehimisht, dhuna digjitale me bazë gjinore nuk është konceptuar si një fenomen i veçantë dhe as nuk shoqërohet me mekanizma të qartë proceduralë, mbrojtës dhe institucionalë.

Mungesa e përkufizimeve të qarta për format kryesore të dhunës digjitale, operacionalizimi i pamjaftueshëm i masave mbrojtëse në kontekstin digjital, si dhe mungesa e protokolleve të specializuara dhe udhëzimeve institucionale, rezultojnë në zbatimin fragmentar të ligjeve dhe mbrojtjen e pabarabartë të viktimave. Në praktikë, kjo shkakton pasiguri juridike, reagim të pakoordinuar institucional dhe rritje të rrezikut të riviktimizimit, veçanërisht në rastet e dhunës së vazhdueshme në internet.

Në lidhje me standardet evropiane, veçanërisht me Direktivën (BE) 2024/1385, mund të konstatohet se kuadri kombëtar ende nuk siguron nivelin e nevojshëm të harmonizimit në fushën e dhunës digjitale me bazë gjinore. Kjo krijon nevojën për përmirësime të mëtejshme normative dhe institucionale, me qëllim që viktimave t'u sigurohet mbrojtje e qartë, e parashikueshme dhe efektive, në përputhje me qasjet bashkëkohore evropiane.

8. Rekomandime

Bazuar në zbrazëtirat e identifikuar ligjore dhe institucionale, si dhe në dritën e detyrimeve që burojnë nga Konventa e Stambollit dhe kuadri i ri ligjor i Bashkimit Evropian, propozohen rekomandimet e mëposhtme, të cilat synojnë përmirësimin sistematik dhe të qëndrueshëm të mbrojtjes nga dhuna digjitale me bazë gjinore:

1. Përmirësimi normativ dhe qartësimi i dhunës digjitale me bazë gjinore

Ky grup rekomandimesh lidhet me nevojën për rregullim të qartë dhe gjithëpërfshirës penalo-juridik të manifestimeve digjitale të dhunës me bazë gjinore, me qëllim tejkalimin e zbrazëtirave të konstatuara dhe sigurimin e sigurisë juridike dhe parashikueshmërisë në veprimin institucional.

- Të ndryshohet dhe plotësohet Kodi Penal me qëllim të rregullimit të qartë dhe të shprehur normativ të ngacmimit kibernetik si formë e veçantë e dhunës digjitale me bazë gjinore, në përputhje me Direktivën (BE) 2024/1385.
- Të sigurohet njohja e ngacmimit grupor dhe publikisht të qasshëm në internet, dërgimit të pakërkuar të përmbajtjeve eksplicite (cyberflashing) dhe publikimit të të dhënave personale me qëllim të nxitjes së ngacmimit (doxing), si dhe e dimensionit të tyre gjinor dhe pasojave kumulative.
- Të ndryshohet neni 39 i Kodit Penal, në mënyrë që kryerja e veprës në një hapësirë publike në internet dhe karakteri i saj digjital të konsiderohen rrethana rënduese gjatë përcaktimit të dënimit.

Institucioni kompetent: Ministria e Drejtësisë.

2. Harmonizimi i Ligjit për parandalimin dhe mbrojtjen nga dhuna ndaj grave dhe dhuna në familje me Direktivën (BE) 2024/1385

Kjo pjesë përqendrohet në integrimin e dimensionit digjital të dhunës në mekanizmat ekzistues për mbrojtjen dhe mbështetjen e viktimave, me theks të veçantë në vlerësimin e rrezikut dhe ndërhyrjen në kohë.

- Të përfshihen shprehimisht format digjitale të dhunës me bazë gjinore të njohura nga Direktiva.

Institucioni kompetent: Ministria e Politikës Sociale, Demografisë dhe të Rinjve

- Të vendosen masa të qarta dhe të zbatueshme mbrojtëse për rastet e dhunës digjitale, si ndalimi i kontaktit digjital, detyrimi për heqjen ose kufizimin e përmbajtjeve të dëmshme në internet dhe masat urgjente për parandalimin e keqpërdorimit të mëtejshëm digjital.

Institucioni kompetent: Ministria e Politikës Sociale, Demografisë dhe të Rinjve dhe Ministria e Transformimit Digjital.

- Të përfshihet dimensionin digjital i kërcënimit në procesin e kryerjes së vlerësimit të rrezikut.

Institucioni kompetent: Ministria e Politikës Sociale, Demografisë dhe të Rinjve dhe Ministria e Punëve të Brendshme

3. Qasja në drejtësi

Rekomandimet në këtë fushë synojnë përmirësimin e qasjes praktike në drejtësi përmes mjeteve procedurale të qarta, të qasshme dhe efektive, veçanërisht në lidhje me denoncimin dhe sigurimin e provave elektronike.

- Të krijohen mekanizma për denoncimin në internet, me mundësi për dorëzimin e provave elektronike.

Institucioni kompetent: Ministria e Drejtësisë, Ministria e Punëve të Brendshme dhe Ministria e Transformimit Digjital.

- Të vendosen procedura të qarta për sigurimin urgjent të provave elektronike.

Institucioni kompetent: Prokuroria Publike e Republikës së Maqedonisë së Veriut, Gjykata Supreme dhe Ministria e Punëve të Brendshme

- Të realizohen trajnime të specializuara për veprim të ndjeshëm ndaj aspektit gjinor në rastet e dhunës digjitale me bazë gjinore dhe për sigurimin e provave digjitale.

Institucioni kompetent: Akademia për Gjykatës dhe Prokurorë Publikë dhe Ministria e Punëve të Brendshme.

4. Heqja dhe bllokimi i përmbajtjeve të paligjshme

Ky grup rekomandimesh lidhet me krijimin e mekanizmave të balancuar për mbrojtjen e shpejtë të viktimave përmes heqjes ose bllokimit të përmbajtjeve të paligjshme, duke respektuar garancitë procedurale dhe të drejtën për një proces të rregullt.

- Të hartohet një protokoll për rastet e shpërndarjes së paautorizuar të përmbajtjeve intime.
- Të krijohen mekanizma për lëshimin e urdhrave për heqjen ose bllokimin e përmbajtjeve të paligjshme në internet.

Institucionet kompetente: Ministria e Transformimit Digjital, Ministria e Punëve të Brendshme dhe Prokuroria Publike e Republikës së Maqedonisë së Veriut.

5. Koordinimi, të dhënat dhe parandalimi

Këto rekomandime synojnë forcimin e koordinimit ndërinstitutional, përmirësimin e cilësisë së të dhënave dhe zhvillimin e politikave parandaluese si parakushte për një përgjigje afatgjatë dhe të qëndrueshme ndaj dhunës digjitale me bazë gjinore.

- Të forcohet koordinimi ndërinstitutional dhe mbledhja e të dhënave.

Institucionet kompetente: Enti Shtetëror i Statistikës, Ministria e Politikës Sociale, Demografisë dhe të Rinjve dhe Ministria e Drejtësisë.

- Të zhvillohen programe parandaluese dhe edukative për sigurinë digjitale.

Institucionet kompetente: Ministria e Arsimit dhe Shkencës, Ministria e Politikës Sociale, Demografisë dhe të Rinjve dhe Agjencia për Shërbime Mediatike Audio dhe Audiovizuale.